

การเสวนา

นโยบายการจัดการทรัพยากรชีวภาพกับการมีส่วนร่วมของชุมชน ในการจัดทำฐานข้อมูลทรัพยากรชีวภาพระดับชุมชน

(LBI: Local Biodiversity Information)

ผศ.สมศักดิ์ สุขวงศ์¹ และ รศ.ปรีชา ประเทพา²

¹ศูนย์ฝึกอบรมวนศาสตร์ชุมชนแห่งภูมิภาคเอเชียแปซิฟิก (RECOFTC) และ

²สถาบันวิจัยวลัยรุกขเวช มหาวิทยาลัยมหาสารคาม

ปรีชา ประเทพา : เรื่องนโยบายการจัดการทรัพยากรชีวภาพกับการมีส่วนร่วมของชุมชน ในการจัดทำฐานข้อมูลทรัพยากรชีวภาพระดับชุมชน (LBI: Local Biodiversity Information) ในเมืองไทยได้มีการดำเนินการบ้างแล้ว โดยใช้งบประมาณ 60 ล้านบาท ในการนำระบบสารสนเทศเข้ามาจัดระบบฐานข้อมูลทรัพยากร รวมทั้งมีข้อมูลปราชญ์ชาวบ้าน (skill mapping) ซึ่งดำเนินการโดยกระทรวงศึกษาธิการ

ประเทศไทยได้ร่วมลงนามในอนุสัญญาความหลากหลายทางชีวภาพ (CBD: Convention on Biological Diversity) ซึ่งมีกำหนดขอบเขตไว้ชัดเจนว่า ต้องให้ผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับทรัพยากรตั้งแต่ระดับชุมชนเข้ามามีบทบาทในการจัดการทรัพยากร และเมื่อไม่นานมานี้ รัฐบาลได้แถลงนโยบายเรื่องความหลากหลายทางชีวภาพ โดยมีแผนใช้ภูมิศาสตร์สารสนเทศมาจัดระบบทรัพยากรธรรมชาติของประเทศไทย เพราะฉะนั้นแนวคิดของโครงการ BRT ในเรื่องนี้ จึงสอดคล้องกับนโยบายของชาติ และเรามีผู้เชี่ยวชาญจำนวนมากทางด้านระบบสารสนเทศภูมิศาสตร์ (GIS : Geographic Information System) รวมทั้งมีองค์ความรู้ที่สะสมข้อมูลมานานกว่า 10 ปี แต่สิ่งสำคัญในการดำเนินการ คือ การกำหนดบทบาทและหน้าที่ให้กับชุมชน เพราะการขับเคลื่อนกิจกรรมดังกล่าว ต้องให้ชุมชนเข้ามามีส่วนร่วมและมีบทบาทในการดำเนินการ

สมศักดิ์ สุขวงศ์ : ความรู้ส่วนใหญ่ที่มีมักเป็นองค์ความรู้แบบสากล (global knowledge) แต่เมืองไทยเรามีองค์ความรู้ อีกชุดหนึ่งที่แตกต่างกันออกไป คือ องค์ความรู้ท้องถิ่น ผู้ที่เกิดในท้องถิ่น หรือใกล้ชิดกับธรรมชาติและทรัพยากรชีวภาพจะมีองค์ความรู้เหล่านี้มาก มีการถ่ายทอดจากรุ่นสู่รุ่น ซึ่งอาจเป็นประโยชน์ต่อการอนุรักษ์ทรัพยากรชีวภาพ

ผมมีโอกาสเดินทางไปหลายสถานที่ ได้เห็นเรื่องราวหลายอย่างที่เกิดขึ้นในสังคมไทย เช่น ใต้น้ำคุยกับชาวบ้านในพื้นที่อนุรักษ์ ทำให้ทราบว่าพวกเขาไม่ได้ใช้ทรัพยากรจากพื้นที่อนุรักษ์ แต่มีความรู้ที่จะนำทรัพยากรจากป่ามาใช้ประโยชน์ เช่น ที่จังหวัดพัทลุง มีหมู่บ้านหนึ่งสนใจเรื่องผักกูด ชาวบ้านบอกว่าผักกูดมี 3 ชนิด แต่ละชนิดเกิดในพื้นที่ที่มีระดับความสูงแตกต่างกัน ปัจจุบันชุมชนดังกล่าวสามารถปลูกผักกูดขาย มีรายได้วันละ 500 บาท ซึ่งเป็นตัวอย่างหนึ่งที่สะท้อนให้เห็นว่าชุมชนไทยสามารถขับเคลื่อนได้ด้วยตนเอง

บางชุมชนรู้จักทรัพยากรในท้องถิ่นดีมาก เช่น รู้ว่าถ้าจะเก็บเห็ดโคนต้องไปเก็บที่ไหน องค์ความรู้เหล่านี้ ถ้ามีการจัดทำฐานความรู้ของท้องถิ่น ผมคิดว่าการมีส่วนร่วมกับชุมชนคือกุญแจหลัก และข้อมูลนั้นต้องมีการเผยแพร่ เพราะกฎหมายตราฟอกไว้ว่าพลังอำนาจของเครือข่ายข้อมูลจะเป็นสัดส่วนโดยตรงกับผู้ใช้งาน (user) ยกกำลังสอง ผมคิดว่าบทบาทของชุมชนอาจจะเริ่มต้นตั้งแต่กำหนดว่า เขาจะมีบทบาทอย่างไรในการสร้างข้อมูล จะใส่ข้อมูลอะไรบ้าง และเป็นผู้ใช้ความรู้จากเครือข่ายให้เกิดประโยชน์อย่างไร

หากการสร้างฐานข้อมูล คือ เป้าหมาย (aims) ส่วนกระบวนการ (process) คือ วิธีการที่จะได้มาซึ่งฐานข้อมูล ฉะนั้นในการดำเนินงานเราสามารถเลือกใช้กระบวนการที่ทำให้เกิดการเรียนรู้แก่ชุมชน เพื่อให้ชุมชนอยู่กับธรรมชาติได้อย่างยั่งยืนได้ กล่าวคือ สร้างกระบวนการให้ชุมชนเห็นความสำคัญของทรัพยากรธรรมชาติใน

ท้องถิ่น ซึ่งผมคิดว่าจะเป็นประโยชน์อย่างยิ่ง ที่สำคัญ คือ ความรู้เหล่านี้ เมื่อได้บันทึกในฐานข้อมูล ชาวบ้าน อาจจะใช้อ้างอิงสิทธิในทรัพยากรในท้องถิ่นของพวกเขาได้ ดังนั้นบทบาทของชุมชนน่าจะเข้ามาตั้งแต่การร่วมวางแผนการเก็บข้อมูล

ผมคิดว่าบทบาทร่วมกันระหว่างนักวิชาการกับชุมชน คือ นักวิชาการอาจจะช่วยในบางประเด็น เช่น ช่วยหาวิธีการเก็บข้อมูลที่ง่ายและเหมาะสมกับระดับท้องถิ่น หรือช่วยดูว่าสิ่งไหนสำคัญควรเก็บข้อมูล ซึ่งนอกจากพืชและสัตว์ที่มีในชุมชนแล้ว ยังต้องเก็บข้อมูลลักษณะบริเวณพื้นที่ทำกินและถิ่นที่อยู่อาศัย (habitat) อีกด้วย ที่ผ่านมานโยบายบางอย่างของรัฐบาล เช่น การขยายพื้นที่ปลูกยางพาราในภาคใต้ ทำให้มีการไถดินต้นยางไปตามลำธาร ส่งผลให้วังน้ำสูญหายไปหลายแห่ง อันนี้น่าเป็นห่วง ความรู้ที่ได้จากฐานข้อมูลไม่ใช่จะรู้แค่ชนิดเท่านั้น จะต้องรู้บริเวณพื้นที่ทำกินและที่อยู่อาศัยที่เป็นประโยชน์กับชุมชนด้วย

ผมขอยกตัวอย่างในภาคอีสานที่มีการปลูกพืชเศรษฐกิจหลากหลายชนิดและปลูกอย่างแพร่หลาย แต่เมื่อพืชเศรษฐกิจตกต่ำ ที่ทำกินถูกปล่อยให้รกร้าง จนพื้นที่เกษตรกรรมบางแห่งสามารถฟื้นขึ้นมาเป็นป่าหัวไร่ปลายนานา ทั้งเป็นป่าขนาดใหญ่และป่าขนาดเล็กกระจายอยู่ทั่วภาคอีสาน ซึ่งป่าหัวไร่ปลายนานาที่เกิดขึ้นเป็นทั้งป่าที่มีเจ้าของและไม่มีเจ้าของ ป่าเหล่านี้มีบทบาทมากในการรักษาความหลากหลายทางชีวภาพที่หลงเหลืออยู่ในระบบไร่นาของภาคอีสาน เพราะเป็นแหล่งสะสมพันธุกรรมพืชที่มีประโยชน์ หรือเป็นแหล่งทรัพยากรทางพันธุกรรม (genetic resource) สำคัญที่ต้องรักษาไว้ แต่น่าเสียดายที่ปัจจุบันป่าเหล่านี้ถูกเปลี่ยนเป็นพื้นที่เพาะปลูกยางพารา ซึ่งมีกระแสความนิยมค่อนข้างมาก จนเราไม่สามารถต้านกระแสพืชเชิงเดี่ยวได้

ยางพาราเป็นไม้ยืนต้นซึ่งเราทราบกันดีว่าไม้ยืนต้นนั้นจะไม่มีส่วนช่วยในการป้องกันกักตุนน้ำดิน พืชสำคัญที่ช่วยลดการกักตุนน้ำดิน คือ พืชชั้นล่างและซากพืชที่อยู่ตามพื้นที่ป่าโดยเฉพาะในป่าธรรมชาติ เพราะฉะนั้นเราจะทำอย่างไรให้ชุมชนสามารถรักษาความหลากหลายทางชีวภาพ หรือจะนำข้อมูลเหล่านี้ไปให้หน่วยงานภาครัฐช่วยจัดการ ขณะนี้มีชาวบ้านที่จังหวัดสุรินทร์ลุกขึ้นมาปกป้องป่าหัวไร่ปลายนานา แต่พวกเขาก็ไม่มีพลังมากพอที่จะหยุดยั้งกระแสพืชเชิงเดี่ยวที่เข้าไปเปลี่ยนแปลงระบบนิเวศภาคอีสานได้ ฉะนั้นเราจึงต้องการการสำรวจที่รวดเร็ว และสามารถประเมินผลวิเคราะห์ความหลากหลายทางชีวภาพของท้องถิ่นอย่างรวดเร็ว เพื่อที่จะชี้แนะในเชิงนโยบายว่าป่าเหล่านี้ต้องรักษาเอาไว้ แม้จะเป็นเพียงป่าหัวไร่ปลายนานา แต่ก็มี ความสำคัญต่อระบบนิเวศ

สำหรับเป้าหมายในระยะยาวเราอยากให้ข้อมูลเหล่านี้เป็นตัวชี้วัดการเปลี่ยนแปลง หรือเฝ้าติดตามตรวจสอบ (monitoring) สภาพแวดล้อมของหมู่บ้าน หรือหมายถึงการสำรวจความหลากหลายทางชีวภาพของท้องถิ่นไทยซึ่งต้องทำหลายซ้ำ เพื่อให้ได้ผลที่สามารถเป็นตัวชี้วัดว่า เรามีการจัดการกับทรัพยากรของเราอย่างไร มีการเปลี่ยนแปลงอย่างไร จะฟื้นฟูระบบนิเวศในท้องถิ่นอย่างไร มีการใช้ประโยชน์มากเกินไปหรือเปล่า ซึ่งผมมองว่าในระยะยาวต้องใช้ฐานข้อมูลดังกล่าวสำหรับการติดตามเฝ้าระวัง เพื่อใช้ในการปรับวิธีการทำมาหากินของคนในท้องถิ่น ไม่ให้กระทบหรือทำลายระบบนิเวศในระยะยาว

ปรีชา ประเทพา : นับเป็นจุดเริ่มต้นที่ดีในการมีส่วนร่วมกับชุมชน แต่เราจะเข้าหาชุมชนอย่างกลมกลืนได้อย่างไร เราควรจะไปหาผู้นำชุมชนหรือเข้าหาชาวบ้านโดยตรง

สมศักดิ์ สุขวงศ์ : ในการเข้าหาชุมชนเราต้องเข้าหากลุ่มที่มีความสนใจ (Interest group) ในทรัพยากร ซึ่งในแต่ละหมู่บ้านจะมีกลุ่มคนที่สนใจในเรื่องทรัพยากรแตกต่างกัน เช่น สนใจเก็บเห็ด เก็บหาหน่อไม้ และเก็บผักหวาน เป็นต้น เพราะกลุ่มเหล่านี้ล้วนอยากให้ทรัพยากรที่พวกเขาเก็บหาที่มีความยั่งยืน ส่วนผู้นำชุมชนก็มีความสำคัญ แต่จุดเริ่มต้นต้องเข้าหากลุ่มที่มีความสนใจก่อน แล้วค่อยขยายไปทั้งชุมชน

ในประเทศไทยมีหลายหมู่บ้านที่ชุมชนมีความเชื่อมั่นในวิถีชีวิตของตนเอง และสามารถจัดการทรัพยากรธรรมชาติในท้องถิ่นด้วยตนเองได้ ดูได้จากการที่มีหลายหมู่บ้านในภาคเหนือและภาคใต้ ปฏิเสธไม่ลงทะเบียนคนจน ทั้งนี้เพราะพวกเขาสามารถนำทรัพยากรมาใช้ประโยชน์ได้อย่างเหลือเฟือ ซึ่งนับเป็นตัวอย่างที่ดี พวกเรานักวิทยาศาสตร์ก็ต้องช่วยกันปรับปรุง ดัดแปลง สืบค้น และชี้แนะ เพื่อให้เกิดการพัฒนาในสังคมไทย แล้วปรับใช้ให้เกิดการขยายผลสู่ชุมชนอื่นๆ ต่อไป

จากการที่ผมทำงานเรื่องป่าชุมชนในประเทศไทยที่ผ่านมา พบว่ามีหลายหมู่บ้านพยายามเก็บข้อมูลความหลากหลายทางชีวภาพโดยชุมชนเอง แต่ยังไม่สามารถรวบรวมขึ้นมาได้ ชาวบ้านหลายแห่งได้เรียนรู้วิธีการสำรวจแบบง่ายๆ พวกเขาให้ความสนใจเป็นพื้นฐาน หากเข้ามามีส่วนร่วมในการสร้างสรรค์สิ่งที่เป็นประโยชน์ต่อสังคม ผมคิดว่าหลายหมู่บ้านคงต้องการนักวิชาการเข้าร่วมด้วย

ปรีชา ประเทพา : ควรมีการอบรมบุคลากร หรือนักวิชาการก่อนเข้าชุมชนหรือไม่

สมศักดิ์ สุขวงศ์ : ผมคิดว่าไม่ใช่เรื่องยาก ถ้าเราจะเชื่อมความเป็นสากล (global) กับความเป็นท้องถิ่น (local) แต่ต้องอาศัยความเข้าใจ และมีวิธีการพูดคุยที่ดี ถ้าเราคุยเก่งถามอะไรก็ได้ข้อมูลที่ต้องการ

ปรีชา ประเทพา : ฐานข้อมูลทรัพยากรชีวภาพระดับชุมชน (LBI: Local Biodiversity Information) เป็นนโยบายใหม่ของโครงการ BRT ที่จะขับเคลื่อนไปอีก 10 ปี หรือ 100 ปี และจะเป็นยุทธศาสตร์ของชาติด้วย ดังนั้นย่อมเกิดประโยชน์สูงสุดสำหรับประเทศ

สมศักดิ์ สุขวงศ์ : ในช่วงเริ่มต้นอาจจะต้องมีการแลกเปลี่ยนแนวความคิดระหว่างนักวิชาการกับชุมชนว่าจะจัดการฐานข้อมูลดังกล่าวอย่างไร ต้องมีรูปแบบที่ชาวบ้านสามารถใช้งานได้ง่ายและเกิดประโยชน์ เพราะผมมองว่าฐานข้อมูลทรัพยากรชีวภาพระดับชุมชนจะช่วยในการจัดการทรัพยากรของชุมชนได้

วิจารณ์ พาณิช : ฐานข้อมูลดังกล่าวคงมีวิธีคิดได้หลายแบบ และวิธีคิดหนึ่งซึ่ง ผศ.สมศักดิ์ สุขวงศ์ ได้พูดไปแล้วคือ ข้อมูลส่วนหนึ่งจะมาจากชาวบ้าน ซึ่งมีการปฏิบัติกันอยู่แล้ว และพวกเขาได้สร้างความรู้ขึ้นจากการปฏิบัตินี้ เพราะชาวบ้านรู้ว่าหากไม่มีป่า ไม่มีน้ำ ชีวิตจะลำบาก หายของป่าไม่ได้ ไม่มีปลา กบ เขียด หรือแม้กระทั่งยอดไม้ให้กิน นักวิชาการจะต้องตีความและเชื่อมโยงสิ่งที่ชาวบ้านปฏิบัติออกมาเป็นทฤษฎี เขียนออกมาเป็นข้อมูลและบันทึกลงในฐานข้อมูลที่มี เพราะฉะนั้นฐานข้อมูลนั้นจะเป็นฐานข้อมูลที่มีชีวิต ไม่ใช่เขียนลงบนกระดาษแล้วจบ แต่ต้องมีการปรับปรุงเปลี่ยนแปลง และนำไปใช้ในการยกระดับชีวิตความเป็นอยู่ให้ดีขึ้น

กระบวนการบันทึกฐานข้อมูลจะต้องเกี่ยวข้องกับการเปลี่ยนแปลงของพื้นที่ การจัดเก็บข้อมูลที่ได้ของชาวบ้าน และการที่ชาวบ้านในพื้นที่เรียกข้อมูลออกมาใช้ได้ ต้องสามารถเชื่อมโยงแลกเปลี่ยนความรู้แก่ชาวบ้านในภาคต่างๆ ได้ ไม่ว่าจะเป็นภาคอีสาน ภาคใต้ ภาคตะวันออก ภาคตะวันตก เชื่อมโยงถึงกันด้วยกลไกบางอย่าง อาจเป็นกลไกทางเทคโนโลยีสารสนเทศและการสื่อสาร (ICT: Information and Communication Technology) หรือโดยผ่านทางเครือข่ายของความเป็นมนุษย์ และอาจจะต้องมีกิจกรรมเพื่อที่ให้นักชนในท้องถิ่นมีโอกาสมาเจอกันเพื่อแลกเปลี่ยน แล้วนำไปสู่การยกระดับความรู้ที่อยู่ในฐานข้อมูล ให้ฐานข้อมูลทรัพยากรชีวภาพระดับชุมชน (LBI: Local Biodiversity Information) เป็นฐานข้อมูลที่มีชีวิตไม่ใช่หยุดนิ่งอยู่กับที่ ซึ่งเป้าหมายสูงสุด คือ การนำข้อมูลต่างๆ เข้าสู่ระบบอิเล็กทรอนิกส์ โดยข้อมูลจะต้องมีกระบวนการปรับปรุงเปลี่ยนแปลง และแลกเปลี่ยนกันอยู่ตลอดเวลา

สมศักดิ์ สุขวงศ์ : การทำฐานข้อมูลนั้นพลังอยู่ที่ผู้ใช้ ที่ต้องมีการเชื่อมโยงกัน ยิ่งมากยกกำลังสอง ก็จะเป็นพลังในการทำงานและศึกษาความหลากหลายทางชีวภาพ โครงการฐานข้อมูลทรัพยากรชีวภาพระดับชุมชน (LBI: Local Biodiversity Information) นี้ต้องกระจายกระจายทั่วทุกภาคเพราะฉะนั้นพวกเราที่นั่งอยู่ต้องช่วยกันทำด้วย